

GRAMVOUSA

Chania

AKROTIRI

EGEÏSCHE ZEE

LIBISCHE ZEE

Rethymnon

Lefka Ori
Witte Bergen

Samaritikoof

Imbroskloof

Oros Idi

Nida-plateau

MESSARA

Golf van Messara

KRETA | KPTH

	Stad		Bergtop
	Plaats		Opgraving
	Kleine plaats		Grot
	Weg		Klooster
	Waterloop		Museum

0 km 25

Inhoud

De levenskracht van het verleden 11

Het rijk van koning Minos

- 1 **Europa: het begin 27**
- 2 **Kreta: het eiland Atlantis? 37**
- 3 **Knossos: het labrynt 45**
- 4 **Evans en de verbeelding van Knossos 55**
- 5 **Minotauros: het monster van Kreta 67**
- 6 **De Grote Minoïsche Driehoek**
Phaistos, Agia Triada, Kommos 79
- 7 **In de schoot van Moeder Gaia**
Cultusgrotten: Dikte en Ida, Kamares, Eileithyia 95
- 8 **De oostkust: springplank naar de Levant**
Itanos, Palaikastro en Kato Zakros 111
- 9 **Sitia, land van de Eteokretenzers 127**

Van klassiek tot christelijk

- 10 **Eleftherna, een homerische begraafplaats op Kreta 141**
- 11 **Gortyn: van Zeus' huwelijksbed tot wieg van het christendom 151**
- 12 **Paulus op Kreta 163**
- 13 **De Kretenzische renaissance**
El Greco en Vitsenzos Kornaros 173
- 14 **Petros Filargis, de Kretenzische paus Alexander V (1409 – 1410) 191**

De 'Tourkokratia'

- 15 **Het klooster Arkadi**
Kruitvat van de Kretenzische vrijheid 201
- 16 **Lasithi, verzetshaard en toevluchtsoord** 213
- 17 **Drie vrouwenlevens**
Evmenia Vergitzi, Kallitsa Psaraki, Rodanthi 231
- 18 **Kresphygeton (Kreta's toevlucht)**
Vluchtgrotten: Milatos, Melidoni 241

Kreta na de *enosis*

- 19 **Eleftherios Venizelos:**
Kretenzer, staatsman en revolutionair
Mourniès, Chalepa, Theriso, Akrotiri 253
- 20 **Twee graven, twee werelden**
Pendlebury in Souda en Bräuer in Maleme 263
- 21 **Spinalonga, eiland van levende doden** 283

Aarde, bomen en muziek

- 22 **Poseidon, de aardshokker** 299
- 23 **Levende monumenten**
Bijzondere bomen: olijf, plataan, palm, johannesbroodboom 313
- 24 **Dionysische muziek** 327

De drie grote steden

- 25 **Heraklion**
Een historisch mozaïek 345
- 26 **Chania**
Kruispunt van culturen 357
- 27 **Rethymnon**
Het hart van Kreta 369

- Epiloog 379
- Index van auteurs 381
- Geografische index 394
- Bronnenvermelding 396
- Illustratieverantwoording 398

Citaten in blauw

Dit boek bevat veel citaten. Om die duidelijk van de andere tekst te onderscheiden springen ze overal in en zijn ze in blauw gedrukt.

De levenskracht van het verleden

'Ik dacht ook aan Kreta', zei mijn reisgezel. 'Aan Kreta en mijn ziel... Als het mij gegeven is om opnieuw te worden geboren, dan zou ik graag hier het licht weer zien, op deze grond. Er bestaat hier een soort onweerstaanbare toverkracht...'

Nikos Kazantzakis, *Αναφορά στον Γκρέκο (Verslag aan El Greco)*, 1961

Kreta is een betoverend eiland dat geen enkele bezoeker onberoerd laat. 'Kreta is uniek', zegt hellenofiel Henry Miller. 'Kreta is een wieg, een instrument, een trillende reageerbuis waarin een vulkanisch experiment is uitgevoerd. Kreta kan de geest stil krijgen, de bubbel van gedachten kalmeren.' Het eiland is vijf miljoen jaar geleden uit de zee omhoog geduwd. De ruwe bergen en hun diepe kloven, de zee – tegelijkertijd een muur en een brug – en de lucht en het zonlicht brengen rust en reflectie. Al die factoren dragen bij aan de enorme levenslust en energie bij de Kretenzers: '...de aanleg voor vriendschap, gezelschap, het gesprek, plezier en muziek; originaliteit en inventiviteit in discussies en een explosieve vitaliteit die zich lijkt te herladen door het hoge voltage van de lucht', in de woorden van Patrick Leigh Fermor, Brits officier onder de Duitse bezetting van het eiland. Ook de op Kreta geboren auteur Nikos Kazantzakis spreekt van een geheimzinnige aantrekkingskracht: 'Het mysterie van Kreta is extreem diep. Wie voet zet op dit eiland voelt een mysterieuze kracht die zich warm en weldadig door zijn aderen vertakt, voelt dat zijn ziel begint te groeien.' En het mysterie wordt voor Kazantzakis nog dieper en rijker wanneer men de gedachten laat gaan over de lange geschiedenis van Kreta, voor een deel verborgen in zijn oudste mythen.

Over die veelbewogen, fascinerende geschiedenis gaat dit boek, dat echter geen geschiedenisboek wil zijn. *Het Grote Eiland* is bovenal een literaire reisgids, die het verleden tot leven wil laten komen door oorspronkelijke stemmen te laten spreken. Naar volledigheid hebben we hierbij niet gestreefd, en naar een strikt chronologische ordening evenmin. Sommige hoofdstukken zijn geografisch georiënteerd, andere thematisch. Tezamen bieden zij een caleidoscopisch beeld dat hopelijk recht doet aan de veelkleurigheid van Kreta's rijke verleden. De teksten die in het boek aan bod komen worden weliswaar telkens ingeleid, maar verdienen toch enige historische achtergrond. Daarom volgt hier een kort overzicht van de geschiedenis van Kreta.

Het fresco van de Prins van de Lelies, reconstructie uit de 20e eeuw. Archeologisch Museum, Heraklion.

geruststellend teken van continuïteit: het nieuwe Europa was nog steeds hetzelfde als het oude Europa, met de wortels gezeurd in de vertrouwde en gezamenlijke cultuur, de cultuur die ons ook het verhaal over Europa geschonken had.

De keuze voor deze iconische scène roept wel de nodige vragen op. In de eerste plaats: het geeft te denken dat er kennelijk voorbij is gegaan aan de vrouwenroof en verkrachting die aan de basis staan van Europa's wordingsmythe. Het verdriet van het geschaakte meisje wordt ook in antieke verhalen genegeerd of terzijde geschoven door te wijzen op haar nieuwe status als naamgeefster van een continent. In een ode van Horatius (3.27) wimpelt Venus zelf de jammerklachten van Europa weg met de woorden:

'Je weet nog niet dat je de vrouw van Jupiter
geworden bent, de god die niemand kan weerstaan!
Hou op met je gejammer en begrijp dat jou
een grote lotsbestemming wacht: de halve wereld
draagt weldra jouw naam.'

Het doel heiligt de middelen, een overtuiging waar de Romeinen ongetwijfeld begrip voor konden opbrengen.

Daarnaast is het op zijn minst opmerkelijk dat het juist een oosterse prinses is die haar naam zal geven aan de beschaving die zich in de loop der geschiedenis zo vaak als tegenpool van de Oriënt heeft geprofileerd: Europa komt immers uit Phoenicië, grofweg het huidige Libanon. Het moet gezegd dat het in de Griekse mythologie geenszins vreemd is om reizigers uit het oosten in de rol van *founding fathers* te gieten: Kadmos, Europa's broer die haar tevergeefs in het westen ging zoeken, werd de stichter van Thebe; en Pelops, een Lydische prins die de zee overstak om een Griekse koningsdochter te trouwen, gaf zijn naam aan de Peloponnesos. Maar toch: een Phoenicische vrouw die haar naam gaf aan de westerse beschaving?

Deze spanning werd ook in de oudheid gevoeld, vooral nadat de Perzische Oorlogen in de vijfde eeuw v.Chr. de sluimerende verschillen tussen oost en west definitief naar de voorgrond van het westerse denken hadden gebracht. De kwestie van Europa's afkomst en lotsbestemming was er een die hecht verweven was met identiteit. De Griekse auteur Moschos maakte in de tweede eeuw v.Chr. voor het eerst expliciet wat er op het spel stond. In zijn gedicht *Europa* liet hij het jonge meisje tegen het aanbreken van de dag een voorspellende droom meemaken, ingegeven door Aphrodite:

Continenten in tweestrijd | Moschos, *Europa* 6–17
Sluimerend in het beschutte paleis had Europa, Phoenix'
dochter, een meisje nog maar, een droom: voor haar ogen verschenen
twee continenten die over haar ruzieden. Azië was de
een, en de ander het werelddeel over de zee. En elk had de

Beeld in de haven van Agios Nikolaos. Beeldhouwer Nikos Koundouros heeft Europa symbolisch een vredesduif en een wereldbol in handen gegeven.

vorm van een vrouw: de een zag er buitenlands uit, maar de tweede leek haar vertrouwd. En deze omarmde Europa als moeder, zei tegen haar dat zij haar gebaard had en zelf had gevoed. Toen trok de ander haar weg met een krachtige ruk van de handen, zonder verweer van het meisje. Ze zei dat Europa haar prijs was, haar door het lot en door Zeus, de god van de aegis,¹ gegeven. Zij sprong doodsbang op uit haar sponde, haar hart bonsde hevig – al die tijd had het beeld uit de droom haar waarachtig geleken.

In deze voorstelling is het niet minder dan een goddelijk plan dat ervoor zorgt dat het meisje terecht komt in de sterke handen van de (dan nog naamloze) vrouw die haar

¹ Een attribuut van de goden Zeus en Athena, oorspronkelijk een geitenvel maar in de kunst vaak afgebeeld als een kuras met slangenkoppen en het hoofd van Medusa.

Stadsgezicht van Candia ten tijde van de Ottomaanse belegering. De markante berg links op de achtergrond is de Jouchtas. De troepen van de sultan vallen de stad van alle kanten aan. Op de voorgrond arriveert een hulpconvooi van paus Clemens IX. Op het nieuws van de val van Candia werd de paus ziek en hij stierf kort daarna in december 1669. Een prent van Nicolaes Visscher (1618-1679).

Collectie Koninklijke Bibliotheek.

Door deze kruisbestuiving beleefde Kreta een periode van ongekende culturele bloei die de Kretenzische renaissance genoemd wordt. Veel materiële sporen daarvan zijn nog terug te vinden. De eerder genoemde Venetiaanse invloed op de architectuur kan een reiziger soms de indruk geven dat hij in een Italiaans stadje op bezoek is in plaats van bijvoorbeeld Heraklion. Ook in schilderkunst en literatuur, en in meer immateriële cultuuruitingen als muziek en wetenschap ontmoetten oost en west elkaar op Kreta.

Op muzikaal gebied kan de Kretenzische componist van religieuze muziek Frangiskos Leontaritis (1518-1572) genoemd worden. Hij is niet alleen door de Byzantijnse muziek sterk beïnvloed, maar ook door Palestrina en Lassus.¹⁸ Voorbeelden van invloedrijke Kretenzers op het gebied van schilderkunst en literatuur zijn respectievelijk Domenikos Theotokopoulos (El Greco) en Vitsenzos Kornaros.

Domenikos Theotokopoulos (El Greco, 1541-1614)

Fodele, een lieflijk dorpje twintig kilometer ten westen van Heraklion, ligt aan de rivier Pantomantis, omgeven door sinaasappel- en citroenboomgaarden, met het strand op twee kilometer afstand. Waarschijnlijk is het vernoemd naar de eerste Venetiaanse familie die zich hier kwam vestigen na de Venetiaanse machtsovername in de 13e eeuw.

¹⁸ Te beluisteren via YouTube: bit.ly/leontaritis.

Naast het strand heeft Fodele nóg een grote toeristische troef: het gold als het geboortedorp van de schilder Domenikos Theotokopoulos (1541-1614), beter bekend als El Greco. Ook al neemt men tegenwoordig aan dat hij in Heraklion is geboren, Fodele presenteert zich nog altijd als de geboorteplaats van de wereldberoemde schilder.

Als 'bewijs' hiervan staat in het centrum, naast de oude plataan, een gedenksteen uit Toledo, in 1934 geschonken door de Universiteit van Valladolid, ter herinnering aan de herkomst van het schildergenie dat in Spanje zijn tweede vaderland vond. En verder is er, op wandelafstand buiten het dorp, het El Greco-museum in wat geldt als zijn geboortehuis. Overigens zijn er in dit museum uitsluitend foto's van zijn schilderijen tentoongesteld, geen originelen. Van alle 169 bekende werken van de meester zijn er op heel Kreta maar twee te zien: in het Historisch Museum van Heraklion bevinden zich een gezicht op de berg Sinai en het Katherinaklooster, en een doop van Christus in de Jordaan, allebei uit zijn Italiaanse periode.

Waar hij dan ook precies geboren is, de jonge Domenikos Theotokopoulos kreeg zijn opleiding als iconenschilder in elk geval in Heraklion. Daar had zich binnen het Lucasgilde, waar in die tijd zeker 120 schilders lid van waren, de Kretenzische school ontwikkeld. Deze schilders combineerden de traditie van de Byzantijnse iconenschilderkunst met elementen van het westerse humanisme. Zo ontstond een interessante vermenging van goddelijke en menselijke elementen: abstracte verinnerlijking en tast-

Venizelos in Parijs, 1914.

Foto: Agence Meurisse / Bibliothèque Nationale de France. Fotorestaurotatie en inkleuring: Manos Athanasiadis / Colorem.

19

Eleftherios Venizelos:

Kretenzer, staatsman en revolutionair

Mourniès, Chalepa, Theriso, Akrotiri

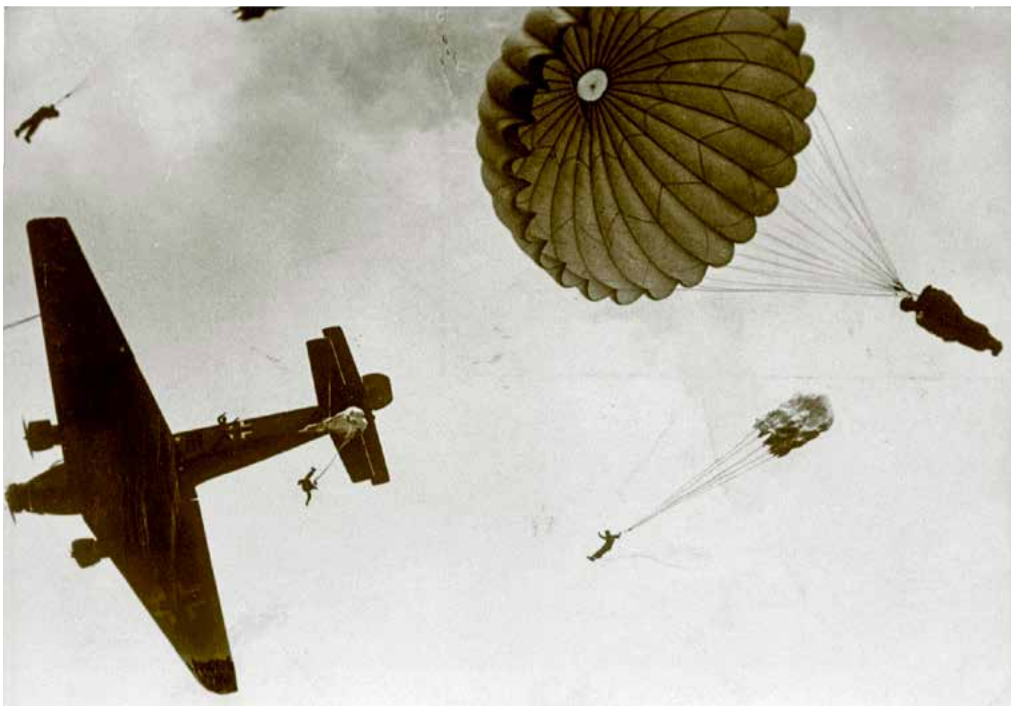
Het centrale en primaire uitgangspunt van mijn politiek is dat de politicus het algemeen belang als criterium voor elk van zijn daden dient te hanteren. Dat hij altijd de moed dient te hebben voor zijn overtuigingen op te komen en die nooit moet opofferen om zichzelf geliefd te maken bij mensen boven of onder hem. Dat hij macht niet moet zien als een doel, maar als een middel om hogere doelen te bereiken.

Venizelos, toespraak op het Plein van de Grondwet, 5 september 1910

De meest prominente Griekse staatsman sinds de stichting van de Griekse staat is zonder twijfel Eleftherios Venizelos (1864-1936). Ethnarchis ('leider van de natie') wordt hij genoemd, een heerserstitel die teruggaat tot het Romeinse en Byzantijnse Rijk. Als politicus, revolutionair en diplomaat heeft Venizelos een beslissende rol gespeeld op verschillende cruciale momenten in de geschiedenis van het moderne Griekenland. Op Kreta werd hij geboren, op Kreta ligt hij ook begraven. Als Kretenzer in hart en nieren maakte hij furore op het politieke wereldtoneel. Vier bijzondere locaties op het eiland markeren de levensweg van deze bijzondere Kretenzer.

Mourniès

Mourniès is een voorstadje ten zuiden van Chania. De omgeving is er groen, met veel water, platanen en moerbeibomen. Μούρνα (mourna) is de Kretenzische naam voor de vruchten daarvan, vandaar Mourniès. Het is altijd een welvarend dorp geweest en komt al voor in 16e-eeuwse geschriften van de Venetiaanse humanist Francesco Barozzi. Naast talloze moderne huizen zijn er nog enkele 17e-eeuwse Venetiaanse villa's en 19e-eeuwse natuurstenen woningen bewaard. Eén zo'n typisch Kretenzisch huis staat aan de hoofdstraat van Mourniès, de Eleftheriou Venizelou (hoe kan het ook anders?). Hier werd op 23 augustus 1864 Eleftherios Venizelos geboren en hier heeft hij de eerste twee jaren van zijn leven doorgebracht. Zijn wieg staat er nog, als pronkstuk van het museum dat hier sinds 2018 gevestigd is, na de renovatie van het vervallen pand. Toen in 1866 de grote revolutie op Kreta uitbrak, de zoveelste opstand tegen de Ottomaanse

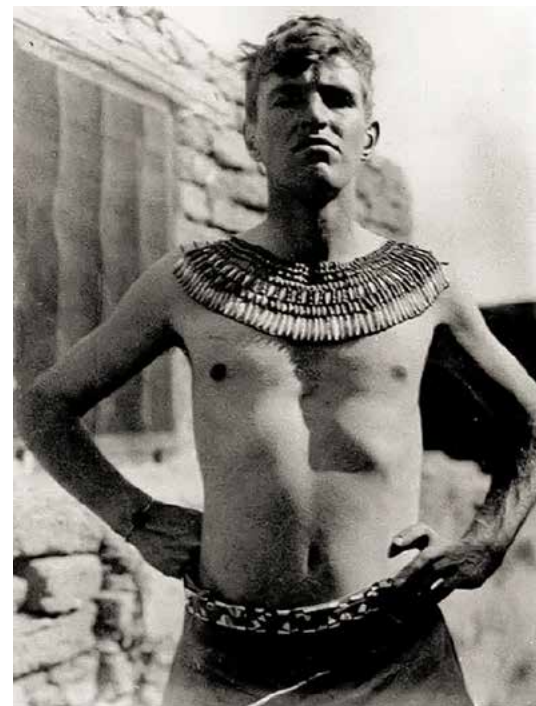

De Duitse luchtaanval op Kreta, 20 mei 1941. Foto: archief NIOD.

zweefvliegtuigen vol soldaten, onmiddellijk gevolgd door golven van parachutisten op vier locaties aan de noordkust van Kreta: Maleme, Souda, Rethymnon en Heraklion.

De verdediging van het eiland werd gevormd door negenduizend man van het Griekse leger, 14 duizend man van het Britse garnizoen plus 25 duizend Britse Gemeenbest soldaten die eind april bij de razendsnelle verovering van Griekenland door de Duitsers in paniek waren geëvacueerd vanaf het vasteland. De Kretenzische 5e divisie, die volgens sommigen 'het verschil gemaakt zou hebben', had heroïsch gevochten aan de Albanese grens tegen de Italianen en bevond zich nog in Griekenland.

Het geheime Duitse aanvalsplan van generaal Student was uitgelekt en de hele operatie leek op een complete mislukking uit te draaien. Op de eerste dag hadden de Duitsers geen enkel van hun doelen bereikt. Ook de burgerbevolking liep te hoop om met alles wat zij als wapens beschikbaar hadden de kwetsbare para's uit te schakelen. Op de tweede dag kregen de Duitsers toch voet aan de grond bij Maleme en wisten zij 14 duizend manschappen naar het eiland over te brengen. Daarmee was het vliegveld bij Chania in Duitse handen gevallen en ook al werden bij Rethymnon en Heraklion nog gevechten van man tegen man geleverd, in feite was Kreta verloren. Op 27 mei besloot het Britse commando tot de aftocht. Via Sfakia in het zuiden werd zeker 16 duizend man geëvacueerd naar Egypte. Velen van de Britse soldaten waren juist een maand tevoren uit Griekenland naar Kreta geëvacueerd. De aftocht vond plaats in absolute paniek: colonnes soldaten die over de bergen naar het zuiden trokken, werden bedreigd door

John Pendlebury in Amarna (1929). Hij draagt een antiek Egyptisch halssieraad. Behalve curator van Knossos als opvolger van Evans was hij ook directeur van de opgravingen van Tell-el-Amarna in Egypte. De relatie tussen het oude Egypte en het Minoïsche Kreta had zijn speciale belangstelling.

overvliegende Messerschmitts, evacuatieschepen werden gebombardeerd door Stuka's, oprukkende Duitse legereenheden blokkeerden de evacuatieroutes. Veel Britten kwamen niet op tijd voor de evacuatie en moesten achterblijven. De meesten moesten als krijgsgevangenen dezelfde tocht over de bergen terug naar het noorden maken. Anderen hielden zich verborgen in de bergen en wisten later te vluchten in gammele bootjes. Of ze begonnen een guerrilla tegen de Duitse bezetters.

Na de overgave op 31 mei hadden de Duitsers hun doel bereikt en was Kreta veroverd, maar hun verliezen waren zo gigantisch dat Hitler zich daarna nooit meer aan een grote luchtlandingsoperatie heeft gewaagd. Als de stille getuigen van de vele slachtoffers die aan beide kanten vielen, liggen er twee oorlogskerkhoven bij Chania, nog geen twintig kilometer van elkaar verwijderd. Twee van de meer dan zesduizend doden zijn Captain John Devitt Stringfellow Pendlebury en General Bruno Oswald Bräuer. Pendlebury werd geëxecuteerd tijdens de slag om Kreta (36 jaar oud), Bräuer na zijn veroordeling door een Grieks oorlogstribunaal in 1947 (54 jaar oud).

Captain John Devitt Stringfellow Pendlebury (12 oktober 1904 – 22 mei 1941): archeoloog, Brits geheim agent

John Pendlebury kwam voor het eerst naar Kreta als archeologiestudent in 1928 en hij zou er daarna nog zeer regelmatig terugkomen. Uiteindelijk werd het 'zijn' eiland en heeft hij er ook het leven gelaten. Binnen het gezelschap van de Britse archeologen op

uiterste noordoostpunt van Kreta. Daar bleek de vuurtorenwachter gelukkig een muilnier te hebben om Joan Lloyd en de lunch te vervoeren, terwijl ik op weg ging om onze dieren te halen en hen tegemoet te komen. Zestien kilometer in anderhalf uur over werkelijk ruw terrein is geen slechte prestatie! Ik was op tijd in Erimoupolis om de ruïnes te bekijken en daarna door te gaan naar het Toplou-klooster om hun komst voor te bereiden. Daar werden we met echte kloosterlijke gastvrijheid ontvangen en kregen we gebraden kip mee voor onderweg. De volgende dag Palaikastro, waar ik vergeefs de bergen in de buurt afzocht naar onbekende *sites*. De volgende dag Zakro, waar we de nacht doorbrachten op het strand. De volgende dag ging ik alleen naar de zuidoosthoek van Kreta en via een fantastische kloof terug naar Ano Zakro, waar we overnachtten in een school. Onderweg vond ik een aantal *sites* en een verwilderde herdersknaap die dacht dat heel de wereld Grieks sprak. Hij was zeer ontgaan geraakt bij het horen van dierengeluiden (? Duits) die kwamen van iemand die dat vorig jaar nog niet kon doen.³⁸ Daarvandaan over de heuvels naar Zyro en naar beneden via Palialimata naar Makrygialo aan de kust. Op deze volkomen verlaten plek sliepen we in het telegraafkantoor. Ik vroeg voor de grap of we naar Londen konden bellen. Tot onze schrik zei de man: zeker! en begon meteen te telefoneren. Gelukkig was de directeur van de dichtstbijzijnde centrale aan het eten en kon hij hem niet te pakken krijgen. Daarvandaan naar Ierapetra en zo naar Pachyammos, waar ik mijn gezelschap verliet en gedeeltelijk te voet terugkeerde naar Knossos. Gisteren heb ik zo'n veertien uur geslapen...

³⁸ Misschien een verwijzing naar een radiotoespraak van Hitler (?). In 1933 was Hitler Rijkskanselier geworden.

Panorama op de top van Karfi. Links in de verte een stukje van de Lasithi-hoogvlakte, rechts midden-Kreta met het Aposelemis-stuwmeer bij Avdou. Via Chonos (een *sinkhole* in het noordwesten van de vlakte), en tegenwoordig ook via een pijpleiding, vloeit het water uit de Lasithivlakte af naar dit zeshonderd meter lager gelegen stuwmeer.

In het najaar van 1929 werd Pendlebury door Evans aangesteld als curator van de opgravingen in Knossos. Samen met zijn vrouw Hilda vestigde hij zich in de Villa Ariadne bij Knossos, die Evans had laten bouwen, tot dan toe een mannenbolwerk voor archeologen. Na zijn jaren als curator kreeg hij tijd voor eigen opgravingen op Kreta, zoals de belangrijke opgravingen bij Karfi in de Lasithivlakte.

In juli 1939 werd zijn boek *The Archaeology of Crete* gepubliceerd. Hij begreep toen al dat oorlog op Kreta onvermijdelijk was en besloot zijn kennis van het eiland en zijn relaties met de Kretenzers ten nutte te maken voor de verdediging van zijn tweede vaderland.

In zijn standaardwerk over de strijd om Kreta beschrijft Antony Beevor hoe de Britten destijds te werk gingen bij de inzet voor geheime missies.

Geleerden in uniform | Antony Beevor, *Crete. The Battle and the Resistance*, 1991, p. 15

Ongeregelde oorlogvoering had een grote aantrekkingskracht op jonge Britten in de kracht van hun leven. [...] Velen genoten met volle teugen van dit nieuwe bestaan, omdat dat een ideale ontsnapping bood aan de routines en frustraties van het gewone leven in vredestijd, maar de verscheidenheid van hun karakters zou moeten gelden als een waarschuwing tegen zo'n eenvoudige analyse. De groep varieerde van filhelleense *dons* tot boeven met connecties, met alles daartussenin, waaronder een stelletje degelijke beroepsmilitairen, romantici, schrijvers, geleer-

KRETA | ΚΡΗΤΗ

	Stad		Bergtop
	Plaats		Opgraving
	Kleine plaats		Grot
	Weg		Klooster
	Waterloop		Museum

